

Лариса Якубова

КРИМСЬКИЙ ВУЗОЛ НА ВИШИВАНЦІ

Стаття присвячена осмисленню базових проблем української національної політики в контексті загострення кримського питання на сучасному етапі. Аналізуються причини та наслідки кризи української національної свідомості, пропонуються шляхи етнополітичної стабілізації в Кримському регіоні.

Ключові слова: національна політика, національна свідомість, регіональна ідентичність, мовна політика, Крим.

«Кримська афера» оголила і вивела на поверхню низку застарілих проблем, про існування яких було давно відомо. В цьому сенсі не можна сказати, що вона виявилася цілковитою несподіванкою. І все ж, попри багаторічні публічні висловлювання російських політичних кіл про імовірність повернення Криму в «рідну гавань» і українську владу, і українське суспільство події «русской весны» захопили зненацька.

Нині Крим – це своєрідна оптика, в якій увиразнюються розтягнені в часі помилки, а то й злочини кількох історичних версій державних організацій, що намагалися інтегрувати регіон у свою соціальну тканину, використовуючи для цього широкий діапазон політичних, економічних та культурних практик. В якісно новому світлі крізь цю призму постають базові проблеми українського державо- й націєтворення; регіональної, соціальної та національної політики; політики історичної пам'яті; міжнародної політики, врешті, основоположні проблеми гуманізму.

Пікове загострення кримського питання недвозначно сигналізує: унормування взаємин етнічних українців та етнічних росіян є провідним завданням забезпечення суверенітету України. Подальше балансування на межі консервації латентної «боротьби (конфлікту) двох культур» не віщує нічого доброго. Затвердження пріоритетності української мови на позиціях провідного чинника державотворення є давно назрілим кроком. Втім, підкреслимо, лише послідовна робота в напрямі розбудови європейської української нації – інтегративної/інклюзивної за своїм змістом, зіпертої на міцне підґрунтя прав і свобод демократичного світу – здатна стати запорукою міцного громадянського миру на майбуття. А, отже, варто врешті зняти рожеві окуляри і по-дорослому подивитися на пройдений шлях, оцінити припущені помилки і зробити належні висновки.

Від самого початку незалежності України проект національної ідентичності осмислювався у напрямі будівництва «національної держави», а сценарій міжетнічних відносин – в рідчій схемі «національна більшість – національні меншини». Основне завдання вбачалося у подоланні наслідків радянської русифікації, на синонім якої, власне, й перетворився проект «національного відродження». Як слушно зауважував Г. Касьянов, в тогочасних обставинах «перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців – йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв «титольній нації»¹. Останнє словосполучення домінувало у публічному та офіційному етнополітичному дискурсі і унаочнювало етнічну основу національного будівництва².

Отож «українізація» 1990-х рр. стала не лише смисловим, а й практичним продовженням базової ідеологічної дискусії радянських часів про спроможність українського народу повною мірою реалізувати набуте право на державний суверенітет та автентичність культури. За умови поліетнічності населення України жорсткий сценарій її реалізації був приречений на поразку як внаслідок мобілізаційної обмеженості адміністративного та фінансового ресурсу держави, затвердження російської мови на позиціях мови міжетнічного спілкування та в побуті на Сході й Півдні України, так і зважаючи на потужний тиск Росії.

«Мовна війна», яка розгорнулася фактично навколо визначення місця і меж поширення української та російської мов у суспільному та освітньому просторі незалежної України, розтяглася на багато років і відволікала на себе значні суспільні та інтелектуальні ресурси. Основна проблема полягала в тому, що в контексті євроінтеграційної риторики слід було віднайти інструменти і важелі реалізації одвічного прагнення українців на власну державу, не порушуючи прав етнічних меншин, що вже стало нормою в цивілізованому світі. Попри те, що європейські практики регулювання мовних відносин мало співвідносилися із українськими реаліями, задля підтримання громадянського миру та міжнародного іміджу Україна вимушено імплементувала їх норми в національне законодавство. Віддаленим відгомонам мовної війни став закон «Ківалова–Колесніченка», який засвідчив центральне місце українсько-російського культурного суперництва у суспільно-політичному житті України, а також глухі кути стратегії розв'язання проблем у межах етнічної моделі нації.

¹ Касьянов Г.В. Хто такі українці і чого вони хочуть: проблема формування нації // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010). – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA>.

² Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії. – С.130.

І все ж найбільше нарікань і розчарувань викликали суперечливі процеси, що віддзеркалювали перебіг націєтворення. Замість омріяної батьками незалежності єдності, політиком, як відображення суспільства, і саме суспільство розривали чвари навколо визначення мети, форми і перспектив націєтворення. Багаторічні безрезультатні дискусії викликали різку критику інтелектуалів, які з сумом констатували: «Упродовж першого десятиріччя незалежності не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Політичні актори не дають можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді»³.

Потужним генератором конкуренції суспільних проєктів, що підносилися як еталон загальнонаціонального розвитку, став регіональний чинник. Не варто заперечувати того очевидного факту, що далеко не всі регіональні лідери використали можливості, надані законодавством і владою незалежної України, на користь спільним інтересам її співгромадян.

Окреслена ситуація давала підстави казати про нетиповий, за європейськими мірками, приклад країни з неповторними ознаками системи етнічних кордонів; наявністю як дисперсних, так і компактних етнічних груп, що в поєднанні з критерієм чисельності робило неможливим впровадження принципів національно-культурної чи національно-територіальної автономії; упосліджений статус мови кількісно переважаючого українського етносу; збереження загрозливої асиміляційної інерції з боку етнічної меншини, яка в силу інерції не вважала себе такою – росіян; диспропорції в розміщенні продуктивних сил у регіонах з домінуючою культурою (мовою) цієї національної меншини, що робило їх вразливими під кутом державної безпеки.

Водночас саме в незалежній Україні вперше за багато десятиріч були створені умови для безперешкодного розвитку низки етносів, які попри всі складнощі, хоч різною мірою ефективності, змогли ними скористатися. Найінтенсивніше процеси, які в історіографії звично визначають терміном «відродження», розвивалися в середовищі українців, болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, румунів, угорців⁴. Звичайно, не йшлося про банальний старт від «точок замерзання» доби Великого терору та масових депортацій за національною ознакою, радше про своєрідну реконцептуалізацію завдань етнозбереження на основі етнокультурного субстрату пізньорадянської доби. Втім, ознаки процесів етнокультурної модернізації були

³ Україна шукає свою ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm>.

⁴ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К., 2015. – С. 99.

вважаючими: наприкінці 2008 р. в Україні діяло близько 1 800 громадських організацій етнічних меншин, 39 з них мали всеукраїнський статус. Практичним механізмом реалізації державної політики щодо збереження етнічної самобутності національних меншин була державна фінансова підтримка етнокультурної діяльності їх громадських організацій.

Змальовуючи доволі складну етнополітичну ситуацію в Україні варто наголосити на одній обставині, яка перманентно справляла визначальний вплив на перебіг базових процесів націєтворення. Амбівалентність пошуків стрижня інтеграції обумовлювалася передусім не внутрішніми обставинами, як може здатися, а зовнішніми впливами. З одного боку, м'який але послідовний тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави, який особливо гостро відчувався саме у сфері гарантій мовних прав національних меншин, для забезпечення яких були потрібні чималі фінансові витрати, змушував Україну декларувати низку зобов'язань щодо етнічних меншин, які не могли собі дозволити навіть «старі» європейські демократії. З іншого боку, Росія робила все від неї залежне, аби за росіянами і надалі зберігалися позиції провідного гравця в етнонаціональному просторі України.

Парадокси проміжного становища України між модерним і постмодерним (євразійським та європейським) проектами виступали базовою причиною труднощів перебігу процесу націєтворення і визначали ставлення до нього зазначених геополітичних гравців. Зайвим буде казати, що трансформація політичного режиму в Росії справляла винятковий вплив на Україну, політична й підприємницька еліти якої тісно залежали від східного сусіда.

Безпосередня близькість геополітичного актора з однопорядковими проблемами і, як з'ясувалося, неподоланими імперськими амбіціями, справляла потужний дезорганізуючий вплив на становлення ідентифікаційних ознак українського суспільства. Політичним тлом для нескінченного коливання між західною та євразійською моделями розвитку виступала перманентна зміна проросійських та проєвропейських президентів і прем'єр-міністрів, які перетворювали виснажливе змагання цивілізаційних пріоритетів на звичне явище суспільно-політичного життя. Побічним ефектом цього стала хронічна маргіналізація масової свідомості.

Бурхливий перебіг суспільно-політичних та етнокультурних зрушень в Україні на хвилі виходу з системної кризи 90-х рр. створив безпрецедентно складну етнокультурну ситуацію з виразними внутрішніми суперечностями та диспропорціями. Осмислення та прогнозування перспектив їхнього подальшого розвитку стало неабияким викликом для вітчизняної гуманітаристики. Власне, пострадянське покоління вчених, яке перебувало в ті часи під системним «зачаруванням» західної методології та переможної ходи європейських соціальних практик, у повній мірі не спромоглося

примирити традиційні на той час національно-демократичні теорії, пострадянські тоталітарні наукові практики і реальність, що стрімко змінювалася під впливом розвитку ринкових відносин.

Ситуація полягала в такому: усюди в межах активного товарообміну існують мови міжнаціонального спілкування, Україна тут не є винятком. В епоху складання національних держав і, відповідно, загальнонаціональних ринків, мови вступають в новий етап існування – вони самі перетворюються на *товар*. Товаром, а не елітарною сферою діяльності стає слово: література, масмедіа перетворюються на індустрію. Далі відбувається трансформація смислів та ідей. Врешті завершується переобрамлення матеріального і духовного світів. Ноосфера замикається в об'єднану структуру, в якій знання та інформація починають курсувати за якісно іншими правилами. Людство пришвидшується в своєму поступі, темп якого стрімко зростає.

Пострадянська українська спільнота в усіх її регіональних сегментах виявилася абсолютно безпорадною в зростаючому інформаційному шквалі, що на загал не просто заперечував, а тотально руйнував усталені культурні й духовні практики в їх національному та радянському варіантах. Саме ця обставина й генерувала хронічну напругу навколо мовного питання: суспільство загалом, його регіональні сегменти, зокрема, перебували на етапі шаленого прискорення культурного переходу з індустріальної ери в інформаційну, від традиційного суспільства до глобального. І все це впродовж двох десятиріч. Темп, слід зауважити, космічний. Власне, йшлося про системні переваження, вага яких стає більшою мірою зрозумілою з урахуванням того, що цей перехід відбувався в контексті формаційного переходу. Далеко не всі сегменти суспільства справлялися з ними, а це в свою чергу спонукало аж до вкрай песимістичних висновків стосовно культурних перспектив незалежної України. Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовані В. Дергачовим, засвідчували, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду і перехід її на позиції нової світової периферії, виявом чого були «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму⁵.

Якими б песимістичними не видавалися подібні розмірковування, найбільшим досягненням України на цьому етапі слід вважати те, що всі сегменти українського суспільства (як етнічні, так і регіональні) мали повноцінні можливості артикулювати свої претензії та своє бачення майбутнього. Багаторічне проговорювання проблеми, яким би виснажливим і безперспективним воно іноді не

⁵ Див.: Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

здавалося, було шляхом і формою суспільно-політичного і соціально-економічного переходу, що забезпечував модернізацію українського проекту.

Мовне питання стало одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалася використати його, розігруючи «мовну карту» передусім у передвиборчих гонках. Тим часом у низці регіонів до таких відносилися передусім Крим і Донбас, етномовна ситуація та всі залежні від неї сфери вимагали не бурхливих сплесків і не менш виразних відпливів, а щоденної, конструктивної, наполегливої роботи. Між тим стратегія мовної політики як загалом по Україні, так і в регіонах була далекою від консенсусу. Україна намагалася використовувати міжнародний досвід управління етнонаціональними відносинами і уважно прислуховувалася до порад своїх західних партнерів⁶. Втім попри суголосність рішень української влади загальноєвропейським тенденціям, рівень конфліктогенності мовного питання не зменшувався.

У чому ж полягав корінь проблеми?

В основі сучасних проблем культуротворення перебуває тотальна ціннісна криза та імітаційність суспільно-політичних та правових практик, що виявляються в низці ганебних іпостасей: корумпованості так званої політичної еліти⁷ з її розтлінним впливом на масову свідомість; надпотужному тиску агентів зовнішнього впливу (проявляється в широкому діапазоні паннаціональних проєктів від «русского мира» до ідеї «Великої Румунії»); нівеляційному тиску глобальної масової культури; живучості тоталітарних суспільних та культурних практик, що перетворюють Україну з властивими їй суспільством і культурою на непересічний феномен сучасного світу.

Проблеми, що супроводжують культурний транзит пострадянського суспільства і націєтворення, без перебільшення можна назвати центральними в суспільно-політичному дискурсі України. Не випадково питанням націєтворення, національної ідентифікації, національної держави, національної ідеї присвячена величезна кількість політичної, соціальної, культурологічної, історичної літератури.

⁶ У 2002–2007 рр. діалог між цивілізаціями був проголошений ЮНЕСКО пріоритетним напрямком. Міжкультурний діалог через освіту, науку, культуру і ЗМІ став середньостроковою стратегією ЮНЕСКО на 2008–2013 рр. У 2007 р. Європейська комісія презентувала ініціативу «2008 рік – Європейський рік міжкультурного діалогу»; Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 рік Міжнародним роком зближення культур; 2012 рік став Роком міжкультурного та міжрелігійного діалогу в рамках ООН.

⁷ Проникливий і доволі іронічний аналіз стану українського політикуму в переддень подій 2013 – 2014 рр. див.: Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року / За ред. М.С. Кармазіної. – К., 2013.

Колосальний доробок вітчизняних суспільствознавців засвідчує – *радянський ментальний спадок є наступним за значущістю гальмівним чинником, що стримує процеси націє- і державотворення.*

Лише нині питання упорядкування взаємин суспільства із тоталітарною спадщиною перейшло з розряду дискурсивних практик інтелігенції на рівень усвідомлення в якості невідкладного завдання суспільства. Понад десять років тому науковці зазначали: «Виробленню ідентичності в сучасній (посттоталітарній) Україні властивий всезагальний парадокс. З одного боку, посттоталітарний індивід і загалом соціум не може продуктивно використовувати накопичений за добу тоталітаризму досвід, пам'ять, соціальне знання для продукування себе у майбутнє. Події 90-х років рішуче перервали тяглість попередньої соціально-політичної практики. З другого боку, глибина реальних перетворень в країні не відповідає масштабам змін в оточуючій дійсності. Якщо проаналізувати масив нинішнього соціального досвіду, він у переважній своїй частині спирається на минулі соціальні схеми та паттерни, які вочевидь втратили свою легітимність. Тоталітарне минуле продовжує існувати в нинішній Україні крадькома, втративши амбіції, відмовившись від власного імені, активно мімікруючи, але залишаючись по суті господарем становища. Та, виправданість та продуктивність, чого ніхто не наважиться відстоювати, продовжує мовчки відтворювати себе. Ми опинилися в стані своєрідної тихої стагнації посттоталітарної руїни. І неабияку роль у збереженні цього становища відіграє відсутність рефлексії щодо тоталітарного минулого і його влади над днем сьогоднішнім»⁸.

Наївним буде твердження, що посттоталітарний дискурс віджив своє. Не лише події в Криму та на Сході України засвідчують, що здаватися без бою чи принаймні без спроби реставрації він не збирається. Отож, реальне національне примирення та досягнення громадянського консенсусу можливі лише на основі глибокого вивчення проблем та суперечностей процесу націє- та державотворення, яке стане базою розробки антикризової національної стратегії, зорієнтованої в майбутнє. Саме для цього, а не для доведення історичних прав на Крим і Донбас (суверенітет України в її конституційних кордонах закріплений в міжнародних правових актах і не вимагає доведення), потрібне сучасне прочитання регіональної історії в контексті історії України.

Внутрішні проблеми українського націєтворення стократ посилюються несприятливими зовнішньополітичними чинниками. Не лише Україна, а й Росія останню чверть століття болісно і з малим

⁸ Гомілко О. Посттоталітарний дискурс: відмова від минулого чи попередження майбутньому? // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 вересня 2003 р. – К., 2003. – С.27.

ефектом шукала шляхи й інструменти модерного націєтворення. На біду для України чимдалі більше ці пошуки збочувалися в небезпечне річище неоімперської доктрини, в якій українцям відводилася неприглядна роль резервного генофонду триєдиного східнослов'янського народу і невиразного статиста євразійського проекту.

З висоти нинішніх знань і теоретичних здобутків стосовно націй та етнонаціональної політики розмірковування російських істориків у пошуках відповіді на таке питання: «Чому проект загальноросійської нації, що включав і малоросов, і білорусів, реалізувати не вдалося?» – викликають щирі здивування. О. Міллер з цього приводу зазначав: «Важливе значення мали події початку ХХ ст., передусім Перша світова війна і революція. Проте не підлягає сумніву, що в другій половині ХІХ ст. імперія, яка намагалася наслідувати політику європейських імперій з консолідації пануючої нації в імперському ядрі, не мала достатньо ефективних інструментів для її проведення. В царській Росії жоден з тих інститутів, які Франція так успішно експлуатувала при здійсненні свого проекту національного будівництва – а саме: школа, армія, місцева адміністрація – ані за своїм станом, ані за рівнем державного фінансування не спроможний був виконувати подібні завдання»⁹.

Притаманне російській історіографії переставляння місцями причин і наслідків, а також глорифікація інтеграційних потуг влади у відриві від соціально-економічної та суспільно-політичної основи націєтворення, заводить російських колег у черговий глухий кут. У ньому, як і в часи останніх імператорів з династії Романових, не піддають сумніву, що: а) наднаціональну спільноту можна утворити шляхом продукування циркулярів за монаршим підписом; б) українці й білоруси з легкістю відмовляться від власної ідентичності, якщо їх позбавити можливості набувати освіту материнською мовою; в) політична нація утвориться шляхом блискавичної солідаризації вчорашніх панів та кріпаків у суспільно-політичній практиці, в якій абсолютно відсутні всі політичні актори та атрибути модерного політичного життя. Йдеться про банальну підміну суб'єктності акторів націєтворення об'єктивно непереборним бажанням імперської влади в усіх її історичних формах бути й залишатися єдиним суб'єктом процесу націєтворення. Підміна феномену «нації» мислеформою уваровської «народності» і далі залишається віссю сучасного російського суспільно-політичного життя. А найгірше те, що її апологети й досі не розуміють штучності концепту триєдиності «русского мира».

Втім, ані скасувати, ані обдурити закони історії неможливо. Їх можна лише певний час гальмувати, перешкоджаючи природному

⁹ *Миллер А.И.* Этноконфессиональный фактор в развитии Российской империи (конец XVIII – начало XX в.) // Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. – М., 2012. – С.120.

розвитку соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, універсальних за своїм змістом. Гальмувати на шкоду власному народу.

За окреслених загальних тенденцій найгостріша в новітній історії України політична криза зими-весни 2014 р., що на короткий час утворила вакуум державної влади, вкрай послабивши доцентрову потугу Києва, спрацювала наче детонатор, що вивільнив удавлені суперечності. Тоді і батькам-натхненникам і наївним прибічникам ідеї дефрагментації України здавалося, що варто лише підштовхнути, і це штучне, на їх погляд, утворення (failed state) розвалиться наче картковий будиночок. Однак, сталося не як гадалося. Попри всі підводні камені, непослідовність і суперечливість процесу націєтворення Україна виявила небачену стійкість, не лише утрималася на плаву, а й поволі прямує завданням курсом. Ось уже понад три роки точиться фактична війна на сході України. Крим, який у результаті цинічної геополітичної афери увійшов до складу Росії, втратив притаманний за України високий статус автономії, перетворившись на депресуючу імперську глибинку з низкою старих і новонабутих проблем. На решті терен України сценарій «русской весны» захлинувся, наразившись на неочікуваний спротив «русскому миру». Кожен наступний рік змін, що відбуватимуться в Україні, віртуальних ЛНР/ДНР та Південному федеральному окрузі (на інтегральну частину якого перетворилася АРК), власне, стануть і постановкою і відповіддю на питання: який з двох світів «русский» чи «український», є стратегічно перспективнішим?

Не варто абстрагуватися від низки надзвичайно вагомих геополітичних факторів, що вивели «кримське питання» далеко за межі історичних російсько-українських суперечностей. Занадто багато інтересів провідних геополітичних гравців зійшлися на цьому відносно невеликому клаптикові суходолу. Україна, на щастя, не лишилася сам-на-сам у цій патовій ситуації і відчуває послідовну підтримку світового співтовариства. Втім, не буде перебільшенням твердження, що саме тепер і українська нація, і Україна, як національна держава, мають врешті вирішити низку удавлених проблем, які гальмують процеси націє- та державотворення, утримуючи їх в полоні суспільно-політичних і етнокультурних трендів минулого ХХ століття. *З огляду на це стратегічне завдання «кримське питання» має бути вирішене не лише політично. Воно має бути осмислене і вирішене на рівні нового суспільного договору щодо базових принципів розбудови новітньої України. Чи варто додавати, яке значення при цьому відіграватиме комплексне переосмислення історичної долі регіонів та їхнього місця в історії України?*

У світлі висловленого вище варто сфокусуватися на спільному та особливому в історії та етнокультурному поступі України, аби оцінити глибину внутрішніх причин і спонукальних чинників, які до краю

актуалізували питання продовження українського проекту в буремних регіонах навесні 2014 р. Історичний аналіз, крім того, спроможний дати відповіді на можливі сценарії подальшого розвитку подій.

Спільним в історії Криму та Донбасу є те, що вони невід'ємні частини України. Вони мають найбільш молоді й рухливі територіальні громади, які стабілізувалися у повоєнні часи, зі значною (в Криму – переважаючою) часткою російського і російськомовного населення. В обох регіонах чи не найжорсткіших форм впродовж 1990-х рр. набули «кримінальні війни», і врешті провідні позиції в органах влади та управління посіли ставленики Партії регіонів України. На цьому спільне закінчується, бо не існує умоглядного «російського та російськомовного населення» України. Існують конкретні територіальні громади, зі специфічними типологічними ознаками (час і обставини утворення, демографічні, освітні, ментальні, соціально-економічні параметри тощо), вмонтовані в певну систему координат внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних та інформаційних зв'язків. З цієї точки зору регіональні громади Криму і Донбасу так само унікальні, як і решта регіональних громад України.

В цьому власне й полягав стратегічний прорахунок російських неоімперських кіл, які вважали, що «русский мир» – умоглядна п'ята колона російського неоімперського проекту – *сама по собі є достатнім аргументом на користь розширення державних кордонів РФ і слугуватиме запорукою їх стабільності. Практика довела інше.* Важливо, що «переможну ходу» неоімперського проекту на теренах України гальмували не так міжнародні санкції, як історично сформовані особливості регіональних спільнот, не повною мірою враховані російськими політтехнологами. Втім, міцність та заплутаність «кримського вузла» не доводиться применшувати.

Крим належить до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін внаслідок селективної політики радянського уряду, скерованої на стимулювання збільшення російського компоненту як своєї опори. На окремих етапах ця політика набувала форми геноциду автотонного населення. Національна політика Росії, яка позиціонує себе правонаступницею СРСР, ґрунтується на засадах, усталених у ХХ ст., і мало враховує зміни, що відбулися в світі. Отож, майбутнє етнонаціональних відносин на теренах Тавриди виглядає доволі суперечливим. Етнополітичний вектор вималює тут ще не один непередбачуваний зигзаг у новопосталій геополітичній системі координат.

В Україні не було іншого такого регіону, який би зазнав настільки цинічного, необґрунтованого і катастрофічного за своїми наслідками втручання в процеси етновідтворення, як Крим. Після масової депортації 1944 р., яку можна прирівняти хіба що до нашестя раннього середньовіччя, регіон вкотре постав перед проблемою знищення цивілізаційного шару, який напрацьовувався століттями. Повоєнна етнонаціональна історія Криму розпочалася практично з нуля.

Фатальним фактором було те, що відбувалася вона в радянському позанаціональному контексті на тлі формування повоєнного радянського міфу про Велику Вітчизняну війну.

Повоєнна колонізація Криму перетворилася на один з наймасштабніших демографічних проєктів, що здійснювався руками партійно-радянської номенклатури та силових відомств авральними темпами в обставинах цілковитого нехтування інтересами та етнокультурними запитами населення. В результаті упродовж 1940 – 1950-х рр. в Криму почала формуватися найбільш молода територіальна спільнота України, яка постала не внаслідок спільності історичного, територіального та етнокультурного походження, а була втіленням радянського демографічного проєкту.

Вже на 1917 р. найбільшим у відносному значенні (понад 41% всього населення) етносом Криму стали росіяни. В 1944 р. після депортації кримських татар вони перетворилися на найбільший етнос Криму в абсолютних цифрах (75%). У наступні шість десятиліть питома вага росіян в населенні Криму поступово зменшувалася. За даними перепису 2001 р. росіяни у населенні АР Крим склали 58,3%. За 12 років, з 1989 р. по 2001 р., чисельність росіян у «великому» Криму (разом із м. Севастополь) скоротилася на 179 тис. осіб (11%).

Втім, вирішальну роль в ескалації кримського питання відіграла не так вагомість частки росіян у населенні, як якісний стан російської громади. Не темпи її зростання, а перетворення Криму на все-союзну, а згодом і спільну пострадянську «дачу» для привілейованих верств України та Росії зробило його міною уповільненої дії. Фатальним було й те, що ця «дача» була водночас воєнно-морською базою.

За реверансами в бік розмаїтості (їх змушені були впродовж років незалежності робити й українські дослідники, намагаючись не порушити крихкий баланс міжнаціонального миру) кримського етнокультурного й етнополітичного простору, насправді приховувалися неоімперські прагнення певних сил: 1) нівелювати внесок неросійських народів в історичний поступ Криму; 2) применшити наслідки кількох акцій етноцидів, а відповідно – і культуроцидів, здійснених Російською імперією та СРСР, що перетворили культурний простір Криму в 1944 р. на своєрідну *tabula rasa*, на якій колективними зусиллями партійно-радянської номенклатури був вибудований регіональний сплав, позанаціональний за своєю культурною основою ще більшою мірою, аніж соціум Донбасу. Їхня маргінальність навіть викликала до життя періодично висловлювані розмірковування про існування кримського та донбаського субетносів¹⁰.

¹⁰ Див. приміром: *Багров Н.* Крым. Время осмысления пройденного. – Симферополь, 2003.

Хворобливою прикметою цього соціуму стало ідеологічне й ментальне гуртування навколо імперативів імперської слави та слави радянських військових перемог («діди воювали»), хоча стосовно Криму передусім варто було б вказати про безславні поразки, невиправдані жертви і військові злочини, аніж пишатися перемогами. Фатальність самоусунення України від критики та демонтажу дискурсу, що ніс у собі значно потужніший руйнівний заряд, аніж донбаський імператив трудової шахтарської слави («Донбас годує Україну»), виявилася повною мірою в подіях весни 2014 р.

*Власне, не буде перебільшенням вести мову про етнокультурну інвалідність штучно створеної спільноти, яка, зважаючи на суспільно-політичний фон радянської та пострадянської історії, так і не сформувалася як **громада**. Це в свою чергу в контексті актуалізації та перманентного загострення кримськотатарського питання перетворилося чи не на основну проблему етнонаціонального життя Криму в незалежній Україні.*

Не так далеко відійшов від істини Андрій Демартіно, зазначивши, що «у післявоєнний період Крим сформувався як найбільш радянський регіон в Радянській Україні, де його населення значною мірою втратило свою етнічну ідентичність. Відірваність від коренів, переселенська психологія, багатократно посилена потужною комуністичною ідеологічною обробкою, на покоління вперед прошили кримську ментальність кодом радянської цивілізації»¹¹. Навряд чи так само важеною видасться інша заувага А. Демартіно – про прихильність такої ментальності до сторонніх інформаційних та ідеологічних впливів. Гіркий досвід часів незалежності свідчить скоріше про невідповідність форм внутрішньої інформаційної політики України особливостям регіональної ментальності, а врешті і – про абсолютний інфантилізм державної інформаційної політики в Криму.

Втім, без військового втручання російської сторони навряд чи внутрішній конфлікт ментальності та вибух соціальної напруги набув би форми відкритого сепаратистського заколоту. Новітня історія Криму знала кілька епізодів небезпечного балансування політичної ситуації в регіоні на межі. Однак кожного разу за відсутності прямого військового втручання Росії їх вдавалося нейтралізувати політичними інструментами.

Слід визнати, що в той час, як Україна відкладала інформаційний прорив на кримських теренах до кращих часів, наш сусід використовував доволі розлогий інструментарій інформаційної обробки, включаючи спекуляції навколо зацземлення прав росіян, кримськотатарське питання та нагнітання соціальної напруги навколо нього, культивування ностальгії за СРСР тощо для підтримання температури в умоглядному «кримському казані» на межі закипання.

¹¹ Когда татары захватят Крым, а русские отдадут его России? // Украинская правда. – 2011. – 20 сентября.

Це було вкрай небезпечно, оскільки етнонаціональний розвиток Криму впродовж усієї його історії відбувався на тлі постійних/повторюваних етнодемографічних катастроф і знищення цілих етнокультурних комплексів. Важливо, що ця прикра закономірність не притлумилася навіть у новітній час. Внаслідок цього, власне, і сформувалися всі центральні фокуси суспільно-політичної нестабільності на півострові: 1) кримськотатарська проблема; 2) проблема Севастополя і Чорноморського флоту РФ; 3) кримське питання, як таке, в широкому діапазоні його постановок: від характеру (етнічного чи територіального) автономії, меж автономії і приналежності Криму, аж до радикальної постановки питання про його суверенітет.

Кримськотатарська проблема не випадково посідає центральне місце в складному «кримському вузлі». Протягом приблизно півтора століття (1783 р. – 1944 р.) кримські татари пережили три демографічні катастрофи в ареалі свого етногенезу: 1) після анексії Криму (кінець XVIII ст.); 2) після Кримської війни (1856–1860-ті рр.); 3) 18–20 травня 1944 р. Внаслідок першої чисельність кримськотатарського населення в Криму скоротилася в чотири рази; в результаті другої – вдвічі від наявної напередодні Кримської кампанії; після депортації кримськотатарська громада зникла з мапи Криму¹².

Катастрофічні перспективні наслідки імперських інтегративних практик саме для кримськотатарського народу вражають. Хвилі мігрантів до Туреччини впродовж XIX ст. склали близько 280 тис. осіб, натомість на теренах Криму лишилося близько 103 тис. Нині в межах Туреччини мешкає близько 5 млн нащадків кримських татар, в Україні – близько 280 тис., ще майже стільки – поза її кордонами. Коментарі, як кажуть, зайві.

Попри такі сумні історичні результати, кримськотатарське питання впродовж десятиріч радянської історії залишалося найбільш подразнюючим фактором для російської громади. Росіян Криму драгувала надмірна «прихильність» більшовиків, та преференції, які ті демонстративно надавали татарам. Мало хто розумів, що коренізація в Криму набула рис татаризації не через лобіювання кримськотатарської проблеми владою, навпаки – це було наслідком і віддзеркаленням активності і впливовості кримськотатарського етносу. У міжвоєнні роки у Криму лише кримські татари впритул підійшли до стану «наповненості» процесу етнокультурної модернізації. Решта етнічних громад півострова вимушено просувалися в фарватері формального урядового курсу і часто-густо використовувалися владою як протизвага кримськотатарській активності. Не менше несприйняття чекало на репатріантів, які після багатьох років боротьби повернулися в 1990-х рр. на батьківщину.

¹² *Ілларіонов Андрій*. Етнічний склад населення Криму за три століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua.

Важко зрозуміти, чого більше – комуністичного догматизму чи імперського снобізму – було в мисленні союзних та українських очільників пізньорадянської доби. Виявлене в постаті В. Щербицького прагнення «тримати й не пущати» в купі з політінформаціями про велику національну ленінську політику дали зворотній ефект – киримли перетворилися на націю, що стояла на послідовних антирадянських позиціях. Цей феномен був цілковито радянським продуктом.

Кампанія звернень кримських татар до вищих органів влади і управління СРСР щодо повернення на батьківщину становить золоту скарбницю не лише правозахисного руху, а й езопової мови. Громада використала проти ЦК КПРС її ж зброю: за радянським пишномовством, фразами, «запозиченими» з матеріалів з'їздів і пленумів про «дружбу народів» та єдино вірну «ленінську національну політику», наче крізь верхній шар фарб проглядав не сусальний лик омріяного комунізму, а звіриний оскал ладу, здатного на етноцид.

Втім, і позиція В. Щербицького мала підстави. На кінець 1970-х рр. не лише Севастополь, а й увесь півострів перетворилися на «особо-режимну зону». Перебування в ній кримськотатарської громади, що маніфестувала свої наміри кількадесятирічним рухом опору, потужним дисидентським рухом, намаганнями обійти паспортні перепони і в будь-який спосіб оселитися в Криму, навіть ціною власного життя (засвідчене самоспаленням М. Мамута), сприймалися радянською партноменклатурою не інакше, як міна під мур радянської системи.

Тай й чи могло вкластися в свідомості радянських високопосадовців співіснування на кримській землі антирадянської за переконаннями згуртованої чвертьмільйонної громади, партійних дач і радянських військових баз? Звичайно, ні. Серед перелічених трьох факторів саме кримські татари виглядали як геть чужорідний. В парадній вітрині соціалізму, яку не соромно було показати зарубіжним високим гостям, для киримли не було місця. Провід громади отримав високе звання «екстремістів» і привів громаду до логічного результату – на сконі радянського ладу киримли почали повертатися в Крим, у перше десятиріччя незалежності рух перетворився на масовий. У зв'язку з цим на півострові склалася принципово нова ситуація.

Гостроту її складно применшити. Власне, йшлося про зламний історичний момент, в якому етнічна громада із катастрофічним травматичним досвідом прагнула відновити історичну справедливість. Натомість молода, не так давно усталена, регіональна територіальна спільнота, вихована щодо кримських татар у концепті «народу-зрадника», ставилася до імовірності такого сценарію як до наступу на власні права.

Постійні загострення суспільної напруги навколо кримськотатарського питання, роздмухані колишніми партфункціонерами,

які посіли вищі щаблі влади автономії в роки незалежності, були нічим іншим, як «відрижкою» системних злочинів радянської влади на півострові. Злочинів ані усвідомлених, ані спокутуваних. Не випадково найвищий рівень етнонаціональної конфронтації (близько 61%) був зафіксований соціологами на півострові за врядування комуністів на чолі з Л. Грачем у 1999–2002 рр.

З часу анексії Криму Росією питання інтеграції кримськотатарської громади виступало корінною проблемою якісно відмінних урядів: імперського, революційних і контрреволюційних, радянського і, врешті, незалежної України. Для всіх воно було пов'язане із низкою проблем. Корінь цих проблем полягав у наслідках імперських практик *силової інтеграції*.

Понад сім десятиріч радянської соціальної та етнічної інженерії змінили Крим до невпізнанності. Повоєнне населення півострова склали колоністи новітнього часу. Навіть без вини винуваті переселенці, які з'явилися тут у «добровільно-примусовому» порядку, завдячуючи нав'язливій пропаганді перетворилися на співучасників кремлівського злочину 1944 р. Страх перед поверненням згвалтованих і пограбованих народів та історичних етнічних меншин Криму перетворився на чинник гуртування кримського населення, яке «капсулювалося» на засадах «докорінності». У дивний спосіб «корінні севастопольці», «корінні ялтинці», «корінні алупкинці» тощо, народжені поза межами півострова, перетворилися на оборонців його унікальності й окремішності. «Унікальність» ця, щоправда, була суто радянською.

Причини вибіркової історичної амнезії кримчан лежали на поверхні – іншого Криму, Криму багатотисячолітньої історії, Криму кримськотатарських, грецьких, караїмських та кримчацьких міфів, легенд і переказів для них не існувало. Той, інший Крим не був представлений навіть у відомих музейних зібраннях, не те, що в масовому дискурсі. Повернення кримських татар супроводжувалося інформаційним проривом, який, однак, не привів до якісних змін у масових настроях обивателів, підживлюваних чутками про претензії репатріантів на колишнє майно та кримську землю. Тогочасні можновладці уміло скористалися ситуацією для утримання влади та особистого збагачення. Минали роки, та на тлі сотень законних і підзаконних актів, що начебто опікувалися соціалізацією репатріантів, кожен крок у цьому напрямі вимагав колективних зусиль і супроводжувався мовчазним (а то й ні) незадоволенням «місцевих».

Повернення кримських татар започаткувало етап болісної трансформації регіональної спільноти, що співпав із найтяжчим з економічної точки зору етапом становлення української державності та хронічною політичною турбулентністю. Якщо порівнювати Крим і Донбас, можна сказати, що кримськотатарська проблема відіграла таку ж роль у загостренні внутрішньої регіональної ситуації, як на

Донбасі – занепад вугільної галузі. Вона виступила системним чинником акумулювання енергії соціальної напруги, але, на відміну від донбасівської ситуації, була підкреслено етнічною.

Цим обумовлювалися і доволі різкі форми тиску громади на владу після репатріації. Рішучість Меджлісу та керівників кримськотатарської спільноти доволі часто потрактовувалася як антивладний радикалізм, насправді ж йшлося про непримиренну реакцію на корупцію і криміналізацію кримської адміністрації.

Розмаїтість форм суспільно-політичної активності та високий рівень структурованості (від традиційних мусульманських до модерних (партії, молодіжні організації та суспільні рухи) разом з унікальною системою самоуправління громади не просто викликали повсякчасні занепокоєння і підозрілість влади. Вони задавали інший темп процесам націєтворення, порівняно з оточуючими етносами. Врешті кримськотатарський рух перетворився на своєрідний «таран» громадянського суспільства (хоч і в специфічній етнорелігійній формі), що випадав з оточуючої реальності. Решта місцевих етнічних громад суттєво відставали, та й не мали аналогічних стимулів для суспільної мобілізації. Виняток становили лише росіяни, які чимдалі більше потрапляли під вплив імперських настроїв.

Стратегічною помилкою української влади стало те, що інтеграція кримських татар перетворилася на загальнодержавну програму в той час, коли про інтеграцію росіян не йшлося. Стратегічною помилкою українців Криму стало те, що вони рухалися в фарватері концепту «російськомовних кримчан», що врешті позбавило їх можливості усвідомити і відстоювати власні інтереси.

За чверть століття в незалежній Україні кримськотатарська національно-персональна автономія склалася як доконаний історичний факт попри те, що перебувала поза правовим полем молодого державності. Не варто ідеалізувати, чи навпаки, стигматизувати послідовну роботу громади в даному напрямі і створену нею правову колізію. Варто врешті зрозуміти, що репресований народ не мав інших інструментів соціалізації в гібридних постоталітарних країнах, окрім опробованих роками боротьби за реабілітацію. Вже 1-й Курултай у 1991 р. визначив перспективну мету кримськотатарського проекту – кримли «борються за своє національне визволення». Хоч як неприємно і гостро це звучало в контексті становлення української незалежності, час показав виправданість такої постановки питання. Не менш виправданою виявилася і послідовна позиція кримськотатарського руху по вузлових проблемах політичної історії сучасності: унормуванню статусу Криму в складі України, чеченських і грузинської воєн, врешті – анексії Криму і черговому етапу фактичного етнічного поневолення в РФ.

Кримськотатарська національно-персональна автономія в Україні постала як факт (незручний і складний у державному регулюванні),

як віддалене відлуння ідей 1917 – 1920 рр., як перепона розвитку авторитаризму та імперському проекту в пострадянському Криму.

Проблема недовіри і взаємної упередженості етнічних груп, що мешкали на межі тисячоліть на півострові, виступала непереборною перепорою гармонізації процесів націє- і державотворення, що своєю чергою перетворилася на провідний фактор політичної історії АР Крим. Затято змагаючись за збереження усталеної в повоєнні роки етнонаціональної конфігурації, етнічні скалки місцевої спільноти – носії травматичного радянського досвіду – разом із цим консервували усталену в роки радянської колонізації півострова систему суспільних відносин. В одному з інтерв'ю лідер кримськотатарської громади назвав Крим «комуністичним заповідником». Оточуюча реальність давала для того всі підстави. Чи не найдовше в Україні регіон зберігав риси своєрідного музейного майданчика, де все – від раритетних трамваїв і автобусів до назв вулиць і громадських закладів – відносило в хрущовсько-брежнєвські часи. Варто наголосити, що масова побутова та топонімічна архаїка не обумовлювалася бідністю регіону і чимдалі більше дисонувала із розкішними маєтками кримських, українських і російських можновладців. Ностальгія по умоглядному «прекрасному минулому» визріла в широких верствах пересічних кримчан, переселенців пізньорадянського часу, які окреслили Крим як призначений саме для них район комфортного доживання, що мав перебувати поза межами світового та українського мейнстріму. Консервація цього «радянського заповідника» перетворилася на зміст їхнього життя.

З відомих причин проблеми соціальної та економічної адаптації репатріантів перебували у фокусі суспільно-політичного дискурсу, але, зрозуміло, проблеми соціально-економічного та етнокультурного життя Криму ними не вичерпувалися. Більше того – перші віддзеркалювали гостроту останніх.

Найболючішим спадком радянської системи господарювання у кримському господарстві, згідно з висновками фахівців¹³, стало те, що структура економіки Криму не відповідала потребам населення, оскільки спеціалізувалася на обслуговуванні споживачів загальносоюзного комплексу; не спроможна була забезпечити стратегії раціонального використання природних і трудових ресурсів, а також поступальний рух регіонального комплексу як самодостатнього. Розвал єдиного союзного ринку виробництва, праці й послуг боляче зрикошетив по кримському народногосподарському комплексу, в рази знизивши рівень добробуту місцевих мешканців і зміцнивши підоснови ностальгії за радянськими часами. Ностальгія ця була властива всім соціальним верствам Криму: від колишніх червоних

¹³ Вопросы развития Крыма. – Симферополь, 1995; Вопросы развития Крыма. Вып.14. – Симферополь, 2000.

директорів (керовані ними підприємства виявилися неконкурентними на світовому ринку); пересічної обслуги колишніх всесоюзних оздоровниць, що втратили велику частку фінансування у зв'язку з затижною економічною кризою на пострадянських просторах; до «приватників», які здавали свої ліжко-місця і ревно порівнювали грошовитих російських постояльців з негрошовитими українцями.

Кримчани прагнули замінити «вузький», як їм здавалося, український ринок туристичних послуг та промислової продукції, на «широкий» російський, не розуміючи що проблема полягала не в обмежених обсягах українського ринку, а в *неконкурентоздатності кримського продукту, що так само незатребуваний на ринку російському*. Три роки існування Криму в системі координат російської економіки розставили всі крапки в цьому питанні.

Поселенська структура півострова, переважно штучно вибудована в імперський період і штучно наповнена промисловим змістом за радянських часів, нині приходиться у все більшу суперечність із потребами соціального розвитку регіону та екологічними стратегіями майбутнього. Ядро кримської промисловості розміщується в Сімферополі, під'ядра – у Севастополі, Керчі, Євпаторії, Ялті та Джанкої. Система розміщення виробничих потужностей в цілому є традиційною і ґрунтується на використанні природного ресурсу, що прискорено вичерпується. У випадку із Кримом, це ще більшою мірою загрозовано, аніж на Донбасі, бо не просто загострює проблему невідворотного занепаду регіонального промислового сектора у зв'язку із безальтернативним вичерпанням сировини, а й вступає у непримиренну суперечність із провідною галуззю економіки – курортною. Суперечність ця насправді не може бути вирішена без радикальних усвідомлених дій загальнодержавного рівня: подальше забруднення довкілля промисловими відходами, критичні антропогенні навантаження від напливу туристів, соціальні навантаження – все це знищує рекреаційний потенціал півострова, без якого колишня «всесоюзна оздоровниця» перетвориться на депресивну провінцію, позбавлену перспектив розвитку.

Стратегія симетричного розвитку важкої та хімічної промисловості, з одного, та курортної галузі, з іншого боку, нереальна. Так само нереальною є й гонитва за багатомільйонною масою відпочивальників. З антропогенним навантаженням, яке вони генерують під час курортного сезону на Південному березі, півострів не справляється. Отже, варто порушувати питання про якість, вартість рекреаційних послуг та їхнє переведення на цілорічний курс. Варто прагнути вийти за межі формату радянської «всесоюзної оздоровниці» з доволі сумнівною, як за сучасними критеріями, якістю послуг, а натомість ставити питання про якісно новий підхід до використання *оздоровчих можливостей регіонального рекреаційного комплексу, які насправді є унікальними, але використовуються не за призначенням*.

Не можна визнати за таке використання унікального бальнеологічного потенціалу окремих курортів Криму як прохідних розважальних та туристичних центрів.

Отже, в основі економічних негараздів Криму, як і в решті регіонів України, на жаль, перебувають не стільки об'єктивні проблеми соціально-економічної трансформації, скільки відсутність державницького підходу й дотримання стратегічних пріоритетів розвитку, нераціональне використання регіонального потенціалу, безвідповідальність центральної та місцевих еліт, гонитва за сьогоденними надприбутками.

Нерівномірність розміщення продуктивних сил та потужний антропогенний тиск останніх разом із неконкурентоспроможністю продукції та низьким рівнем оплати праці створюють потужне і, що важливо, хронічне джерело соціального напруження в Криму. Останнє в умовах хиткої етнонаціональної рівноваги (на неї потужно впливають активна позиція кримських татар, незрозумілі переселенцям повоєнного часу рівень етнічної консолідації і солідарності, а також особливості етнонаціонального самоврядування громади) набирає форми етнонаціонального протистояння по лінії: так звані «корінні кримчани» – репатріанти. З історичної точки зору це звучить як анекдот, однак реальність засвідчує: в умовах вибіркової амнезії історичної пам'яті, спотворення історичного дискурсу та цілеспрямованої діяльності неоімперських масмедіа це виступає потужним джерелом суспільної дезінтеграції, що в свою чергу становить загрозу державному суверенітету.

Модерна історія Криму засвідчує: кримське питання залишатиметься ще довго поза межами консенсусних суспільно-політичних дискурсів і вимагатиме серйозного наукового (передусім політологічного та юридичного) опрацювання. Не менш актуальним залишатиметься і нарощуватиме свою значущість суспільно-політичний напрям, просвітницька і освітня діяльність, спрямовані на формування узгодженої суспільної думки навколо проблеми Криму.

Нині важко передбачити, яким чином і з якою швидкістю змінюватиметься етнодемографічна ситуація в Криму. Втім зрозуміло, що чергова російська анексія запустила незворотні процеси подальшого розмивання місцевої спільноти та її маргіналізації. Процеси ці матимуть й інший побічний ефект: спільнота, що поверхово зв'язана із місцем свого проживання і сприймає його в якості території життєдіяльності, а не *батьківщини*, на загал мало турбується про її збереження і передачу наступним поколінням, більше – про задоволення поточних потреб. Отже, Крим стоїть на порозі чергових екологічних та соціальних навантажень. Це очевидно вже сьогодні.

Проблема Севастополя і Чорноморського флоту РФ відіграє вузлову роль у регіональній політичній історії з часів його облаштування російського військового контингенту на півострові. Перебазу-

вання південно-західного форпосту військово-морських сил (зокрема й стратегічного реагування) підпорядковувалося завданням Східного проекту, що мав забезпечити вирішальний вплив Російської імперії на Балканах і в Туреччині. «Розхитування» політичної ситуації на теренах сателітів Османської імперії дійсно виявилось фатальним для останньої, однак, план російських самодержців не був втілений у життя: на уламках імперії Османів постало кілька національних держав, але посадовити на їхніх престолах представників династії Романових не вдалося.

Подальша розбудова військової потуги в акваторії Чорного моря цілком відповідала войовничим планам останніх російських самодержців, щоправда військові поразки початку ХХ ст. перетворили матросів Чорноморського флоту на дуже піддатливий для революційної агітації матеріал. Кілька повстань та активна участь ЧФ у революційних подіях наблизили кінець імперії Романових. Це, однак, не означало кінця Чорноморського флоту. Пропагуючи ідеї пролетарського інтернаціоналізму, СРСР існував в режимі повсякчасної готовності до війни. Саме в радянські часи Севастополь перетворився на закрите місто, севастопольці – на привілейовану касту радянської кримської територіальної спільноти, а півострів міцно затвердився на позиціях одного з найважливіших геополітичних форпостів, принаймні в масовому дискурсі. Міф про «Місто-Герой Севастополь» стараннями радянських істориків та політпрацівників перетворився на одну з найяскравіших сторінок міфу Великої Вітчизняної війни і відігравав колосальну роль у формуванні свідомості повоєнних поколінь радянських громадян.

Розвал Радянського Союзу започаткував добу болісних політичних та соціально-економічних трансформацій. Впродовж 1990-х рр. геополітична конфігурація в регіоні змінилася докорінним чином. Здавалося б, завершення «холодної війни» та гонки озброєнь, допомога Заходу в становленні молодих демократій на пострадянських теренах мали сприяти розрядці напруги в Чорноморській акваторії. Однак, в Криму про це не йшлося. Росія 1990-х рр. була доволі поступливою у стосунках із сильними світу цього, та про паритетність відносин із колишніми радянськими сателітами очільникам Кремля не йшлося. Не маючи достатньо сил для відкритої протидії суверенізації України, російські керманічі взяли курс на створення осередку постійної політичної напруги в Криму. Тактичним завданням складної політичної гри було забезпечення умов для максимально комфортного перебування військової бази ЧФ на території України, стратегічним – повернення останньої до кола сателітів Російської Федерації. На етапі соціально-економічної кризи, що врешті привела Росію до дефолту, кримське питання «поклали в шухляду», однак поруч із газовою удавкою він завжди залишався інструментом політичного тиску на Київ.

Епопея з урегулюванням статусу Криму впродовж 1990-х рр., низка непослідовних демаршів і, врешті, болісний компроміс між київською та московською елітами були наслідком і віддзеркаленням системної нестабільності молодих держав, настороженого ставлення до кримськотатарських репатріантів і виснаження зовнішньополітичної динаміки СРСР.

В часи першої повномасштабної (конституційної) кримської кризи 1994 р. Л. Кравчук пройшов по лезу ножа, утримавши кримських політиків у полі політичного впливу Києва. Однак, «рука Кремля» і надалі залишалася вагомим фактором політичного життя в автономії. На етапі стабілізації внутрішньої ситуації та зміцнення зовнішньополітичних позицій РФ у зв'язку із ростом цін на нафту військова доктрина та позиція РФ щодо Криму зазнали загрозливих щодо українського суверенитету змін. Умови базування ЧФ на територіях України (до травня 2017 р. він мав бути повністю виведений з Криму і перебазований до Новоросійська) та загострення українсько-російських відносин за часів президентської каденції В. Ющенко підштовхували державне керівництво РФ до радикальних висловлювань і дій. Харківські угоди стали ситуативним рішенням питання ЧФ, однак, вважати його остаточним не доводилося. «Розгін» проблеми у російських масмедіа та політичних колах засвідчував: у свідомість російського населення імплантується думка «Крим – исконно русская земля», ЧФ має перебувати в Криму не в якості гостя (хоч і за наймовірнішою вигідною, як для усталеної світової практики умовами), а як господар. Отож, чергове затягування «кримського вузла» лише відтермінувалося в часі до чергового реверсу Києва у західному напрямі. Майдан 2013–2014 р. розв'язав Кремлю руки.

Опозиція, передусім її національно-демократичне крило незмінно критикували всіх українських президентів за непослідовність і слабкість позиції по Криму та розквартированому тут Чорноморському флоту. Закиди українських радикалів були небезпідставними. Та чи мали українські високопосадовці достатній запас міцності і свободи руху? Очевидно, що ні. Внутрішні проблеми трансформаційного переходу позбавляли їх усіх реальних важелів зміцнення українського суверенитету в Криму, залишаючи місце незмінному маневруванню, культовій українській метикуватості та апелюванню до авторитету міжнародних інституцій. Це надало українській владі певний часовий люфт, але не вирішувало проблеми як такої. З огляду на політичну динаміку в сусідній країні з часів другої каденції В. Путіна чергова кримська криза стала справою часу.

Чорноморський флот та спецсили, перекинуті взимку 2013–2014 рр. на півострів («вежливые зеленые человечки», дії яких увіковічені у незграбному пам'ятнику в Бахчисараї), відіграли провідну роль у анексії Криму. Під прикриттям мирних мешканців вони з хистом, вартим кращого застосування, розіграли наче по нотах сценарій

«мирної анексії» та «всенародного волевиявлення», внаслідок якого Крим, за словами В. Путіна, повернувся в рідну гавань. Місцеве населення, як і наприкінці XVIII ст. спокушене щедрими посулами, риторикою захисту російськомовних співгромадян і обіцянками майбутнього процвітання, на загал вітало міжнародний злочин, мало задумуючись над його наслідками і для себе, і для України, і для Росії. Саме через те це питання, власне, перебуває за межами консенсусних рішень силами місцевої спільноти, України і Росії. Воно порушує основи світового устрою, а, отже, і рішення його можливе лише на глобальному рівні.

Кримське питання, як таке, в широкому діапазоні його постановок: від характеру (етнічного чи територіального) автономії, меж автономії і приналежності Криму, аж до радикальної постановки питання про його суверенітет з часів анексії, перейшло на геть інший рівень і подальші його постановки залежатимуть від якості опрацювання попередніх помилок, як Київським центром влади, так і місцевими мешканцями.

Замість вирішення низки властивих регіону проблем, анексія завела їх у глухий кут. Сподівання кримчан на прорив, який принесе Росія, виявилися марними. Крим з півострова перетворився на фактичний острів. І справа не лише в тому, що логістично та економічно Крим та Україна склали єдиний соціально-економічний організм. Нині Крим усамітнений в міжнародній ізоляції, «рідна гавань» виявилася застійним болотом, статус невизнаної території не віщує нічого доброго. Як засвідчують події останнього півріччя, пріоритетність «кримського питання» в Росії сходить нанівець. Воно ще неодноразово загострюватиметься відповідно до внутрішніх завдань влади, але ані на російську туристичну Мекку, ані на російський Лас-Вегас, ані на російський сакральний гроб Господень Крим не перетвориться. Повільно, однак неухильно, півострів сповзає в період застою.

Степовий Крим зневоднюється і через кілька років буде відкинутий у своєму розвитку на повоєнний рівень. Як і століття перед тим, критична маса населення сконцентрується у прибережній зоні, генеруючи на фоні економічної депресії та відсутності відпочивальників, соціальні катаклізми і масовий відтік населення. Останній, щоправда, переважно відбуватиметься не в Росію, де вже нині не раді заробітчанами із кримською пропискою. Ускладнення внутрішньої економічної ситуації лише зміцнюватиме тенденцію. За таких обставин кримська територіальна громада, віддана на відкуп безвідповідальним временщикам, вже впродовж ближчих десятиріч зазнає докорінних непрогнозованих змін. Єдине що можна стверджувати більш-менш упевнено – тут залишиться більшість кримськотатарської громади, для якої півострів є поверненою батьківщиною,

землею молока й меду. Решту регіональної спільноти чекають роки болючих ментальних змін, упродовж яких вирішуватиметься питання: чий Крим насправді – український, російський чи кримсько-татарський.

За достатнього рівня громадянської зрілості та правової відповідальності можна було б сподіватися на узгоджене консенсусне рішення проблеми. Однак, історія засвідчує, що слов'яни не вчаться навіть на власних помилках. Кримський вузол ставатиме щільнішим, доки всі його діючі особи та зацікавлені сторони не вийдуть на рівень усвідомлення глибини проблеми. За цих обставин Україні варто використати час для того, аби схаменутися, зміцнити засади державного суверенітету, спільними зусиллями влади та громадянського суспільства опрацювати дорожню карту відновлення суверенітету України в Криму. Не йдеться про пафосне повернення переможця (хоч усі винні в подіях «русской весны» мають отримати належну оцінку своїм діям) і упокорення переможених. Ідеться про якісний прорив в українському націєтворенні і втягнення Криму у його поле тяжіння. Ідеться про ментальну революцію, що приведе для постання якісно нової етнополітичної ситуації в державі та регіонах. Готувати майданчик для цього треба було починати ще навесні 2014 р. На жаль, і досі це завдання залишається поза увагою державних органів, які мали б опікуватися ним за безпосереднім призначенням. На жаль, і досі суспільний дискурс генерує ідеї «відрізаного ломтя», дивним чином відповідаючи на питання «Чий Крим?» і теревенячи про український патріотизм. Звісно, пояснювати причини «кримського гамбіту» українофобством кримчан простіше. Однак, це не збере Україну до купи.

Невисокий рівень національно-громадянського самоусвідомлення мешканців Криму, зважаючи на специфіку його новітньої історії, є абсолютно логічним наслідком. Триста років безперервної зміни історичних та культурних парадигм, політичних і державних акторів далися і ще тривалий час даватимуться взнаки через загальноукраїнську кризу, що нині ускладнюється ще й загрозливими зовнішньополітичними факторами.

Важливо розуміти, що в стані кризи перебуває не лише українська національна свідомість. У фазі кризи й активної трансформації перебувають також регіональні свідомості: донбаська – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу; і кримська – як віддзеркалення російського неоімперського міфу, що так само внаслідок своєї архаїчності не вписується в систему координат відкритого світу, за рахунок якого місцевий економічний організм прагнув розвиватися й існувати як самодостатній. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі в купі з праг-

ненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становить засадничу суперечність внутрішнього існування регіонів.

В активній фазі трансформації, зокрема й під впливом кримських та донбаських подій, перебуває й модерна російська ідентичність. Зіткнувшись із нерозумінням кількох висунутих нею сценаріїв подальшого зростання «русского мира» (Новоросія, ЛНР/ДНР, Малоросія), ідеологи неоімперського проекту постали перед проблемою – бездоганні на їх погляд «скрепи» не працюють. Нині Крим лишається єдиним, хоч і занадто витратним прикладом відносно мирного просування доктрини «русского мира». На ще більш витратних теренах ЛНР/ДНР «русский мир» змушений камуфлюватися в однострої «воєнних радників» та білі комірці «політтехнологів», без участі яких ЛНР/ДНР безслідно розчиняться. *Зростаюче невдоволення кримчан та заручників ЛНР/ДНРівських гнітників, завдає не лише іміджевих ударів по Росії. Воно руба ставить питання про принципи модерного російського націєтворення. Власне, на сьогодні – це вузлова проблема російського націогенезу.*

Яким способом час розставить всі крапки над «і» в цій незрозумілій пересічному обивателю ситуації, стане ясно невдовзі. Відбуватиметься це на основі докорінної зміни ментальності регіональних спільнот, а також української і російської націй. Які ціннісні орієнтири посядуть місце дискредитованих самим життям упереджень, стереотипів, смислів? – це питання з питань.

Які б сценарії повоєнного відродження регіону не відпрацьовувалися, в основі їх має перебувати *демонтаж імперського міфу, який дивним чином «перетравив» усю багату історичну минувшину півострова, звівши її до певного сурогату «сакрального» простору, здобутого російською зброєю та освяченого імперською славою.* Слід визнати, що із завданням опанування культурної спадщини античності та наступних епох і включення їх до імперського культурного простору у вигляді так званої «передісторії Новоросії»¹⁴ імперська історіографія справилася на «відмінно». Власне йдеться не стільки про опанування нею, скільки про приватизацію та системну фальсифікацію. В інтерпретації імперських історіографів захоплення земель, відомих як територія давньогрецької колонізації, в дивний варварський спосіб спрацювало на користь долучення російського імперського проекту до цивілізаційних надбань модної тоді класичної Греції. Складовими імперського дискурсу виступали штучно насажені стереотипи про одвічну непримиренність між слов'янами та кримськими татарами (землеробами/кочовиками); паразитизм Крим-

¹⁴ Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій // В кн.: Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – С.132.

ського ханства та його винятково негативну роль в історії українців і росіян; консолідуєчю потугу та цивілізаційну вищість російської культури; споконвічність «російського Криму» тощо. Зайвим буде казати, наскільки рудиментарно та вульгарно виглядає це нині – в глобальному світі, з якісно відмінними уявленнями про гідність і доблесть.

«Повоєнний радянський гранднатив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлень та територіальних завоювань, у т. ч. відомої тези про «збирання» Москвою руських земель»¹⁵, щоправда підлаштований під концепцію партійно-радянського месіанства. В цьому виявлялася банальність подвійних стандартів радянської історіографії, яка повсякчас наголошувала на провідній ролі народних мас, у тому, що стосувалося територіальних надбань російського геополітичного монстра, віддавала належне державній машині.

«Викривлення минулого», властиво, приватизація минувшини національних республік та їх підміна історією КПРС, відіграли важливу роль у забезпеченні високого рівня керованості радянським суспільством, однак на етапі кризи та розвалу СРСР перетворилися на надпотужний інструмент політизації етнічності: деформована оптика розвернулася в зворотному напрямі, нівелювавши той нечисленний позитивний досвід, що існував у радянському минулому.

Ускладнюючим фактором етнополітичної стабілізації в Криму виступає, як не дивно, тривалість його політичної історії при очевидній відсутності *тяглості* історичного процесу, зіпертого на певні етнічні групи. Зважаючи на це, варто наголосити – *на часі повноцінне осмислення регіональної історії. Це завдання впродовж ближчих років правитиме за пріоритетний напрям українських гуманітаріїв. Втім уже нині варто потурбуватися про якість його виконання.* Не доводиться вважати за припустиму тактику удавнення українців в історії Криму, що є виявом «дитячої хвороби» народу, ще й досі не вільного від імперського виховання. Минуле – не козирна карта доведення своїх прав на територію, і не виправдальний вирок міжнародних арбітражних організацій, а основа усвідомлення неповторності історичного шляху кожної нації і привід для «роботи над помилками».

Отже, варто не підлаштовувати її під скороминучі політичні виклики, а працювати на перспективу, зміцнюючи підґрунтя державо-і націєтворення. Врешті настав час переосмислити не лише найбільш дражливі сюжети історії Криму, а й запропонувати суспільству нове бачення історії України й української нації. Про нагальність концентрації зусиль всіх наявних гуманітарних інституцій НАН України

¹⁵ Там само. – С.155.

навколо завдання створення фундаментальної історії кримськотатарського народу, історичних регіонів України, врешті – фундаментальної історії України йдеться понад десятиріччя. За останні роки в умовах критичного напруження сил наукові установи зробили майже неможливе – закрили найбільш кричущі лакуни історичного, політологічного та етнологічного знання, що зміцнило підвалини протистояння російській ідеологічній інвазії. Втім, про вирішення стратегічних суспільно-значущих проблем не йдеться. Для цього потрібні значні кошти, створення відповідного психологічного клімату, політична воля державного керівництва.

Принципова позиція української історіографії та політики полягає в непорушності та суверенності державних кордонів України, окреслених міжнародними актами. Втім, зважаючи на те, що гібридна ідеологічна війна та гібридизація інформаційного простору в озорій перспективі виглядатимуть як норма повсякденного існування української державності та українсько-російських відносин, варто унормувати та зміцнити концептуальні підвалини історії України, як спадкоємиці всіх народів, державних і протодержавних утворень, що існували на її історичних теренах.

Це вимагатиме не лише започаткування низки знакових дискусій, зокрема навколо проблем цивілізаційної наступності, походження слов'янських народів, давньоруської державності, націєтворення, соборності, комуністичного експерименту, етнонаціональної історії України, а й втілення їхніх наслідків у нових курсах історії України і в *назрілому наскрізному курсі історії України*, підпорядкованому не політичній кон'юктурі, а потребам повноцінної презентації та реалізації України в світі майбутнього.

На жаль, нині науковці змушені зосереджуватися не стільки на теоретичних аспектах, скільки на практичній стороні проблеми реінтеграції Криму в український контекст, у ширшому сенсі – питаннях створення реальних міцних підвалин соборності українських земель, поступальності процесів націє- й державотворення.

Ситуація «гібридного протистояння» лише ускладнюватиметься. Україна має навчитися повноцінно жити і відтворюватися в умовах щоденного військового конфлікту, самотужки справлятися з проблемами, які пов'язані з ним, і водночас працювати на майбутнє – на той час, коли Крим повернеться. Основою такої діяльності, як цілком умотивовано доводить В. Горбулін, має стати стратегічний аналіз, ґрунтований на асиметричності та проактивності¹⁶. *Вже сьогодні має бути започаткована широка суспільна дискусія навколо того, яким стане Крим після відновлення над ним повнотою українського суверенітету. Ця дискусія має бути протиставлена розмовам під*

¹⁶ Владимир Горбулин . «2017-й: продолжение следует...» // ZN,UA. – 2016. – 2 июля. // gazeta.zn.ua/.../2017-y-prodolzhenie-sleduet.

трендом: «відділити і забути». **При цьому варто вести розмову не про повернення до «старих добрих часів», а про принципово нові Крим і Україну.**

Кримський вузол відіграє помітну роль в модерній історії України. Події в Криму та на сході України спрацювали як каталізатор процесу націєтворення, якого катастрофічно не вистачало впродовж років незалежності. Цей болючий досвід надшвидкого дорослішання, позбавлення дитячих ілюзій та усвідомлення кола своїх справжніх і удаваних друзів/родичів залишиться з українцями назавжди. Врешті випробування, що засвідчують силу життєвості, проходять усі нації, і українська не є винятком.

Досвід – це найважливіше, що приходить із життям.

Все, що нас не вбиває, як водиться, робить нас сильнішими і мудрішими.

Отож не варто вважати кримський вузол нездоланим.

Не варто намагатися його перетворити на гордіїв.

Варто закріпити набутий досвід і продовжувати вишиванку новими, яскравими, чистими кольорами.

ЯКУБОВА Л. Кримський вузол на вишиванке. Стаття посвячена осмисленню базових проблем української національної політики в контексті обострення кримського питання на сучасному етапі. Аналізуються причини і наслідки кризи українського національного свідомості, пропонуються шляхи етнополітичної стабілізації в Кримському регіоні.

Ключевые слова: національная политика, национальное сознание, региональная идентичность, языковая политика, Крым.

YAKUBOVA L. Crimean knot on embroidery. The article is devoted to comprehension of the basic problems of the Ukrainian national policy in the context of exacerbation of the Crimean issue at the present stage. The causes and consequences of the crisis of Ukrainian national consciousness are analyzed, ways of ethno-political stabilization are offered in the Crimean region.

Key words: national policy, national consciousness, regional identity, language policy, Crimea.

References:

Bahrov, N. (2003). *Крым. Время осмысления промедленного*. Симферополь [in Russian].

Dergachev V. (2003). *Tsivilizatsionnaya geopolitika (Bol'shie mnogomernye prostranstva)*. Nauchnaya monografiya. Odessa: IPREI NAN Ukrainy. [in Russian].

Homilko, O. (2003). Posttotalitarnyj dyskurs: vidmova vid mynuloho chy poperedzhennia majbut'omu? *Ukraina – problema identychnosti: liudyna, ekonomika, suspil'stvo. Konferentsiia ukrains'kykh vyvusknykiv prohram naukovoho stazhuvannia u SShA. L'viv, 18–21 veresnia 2003 r.*, pp. 46-52. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Illarionov, Andrij. *Etnichnyj sklad naseleennia Krymu za try stolittia*. Retrieved from: www.ji-magazine.lviv.ua. [in Ukrainian].

Karmazina, M. (Ed.). (2013). *Politychni partii Ukrainy u parlaments'kij vyborchij kampanii 2012 roku*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kas'ianov, G. (2012). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut': problema formuvannia natsii. Zhyttievyyj prostir Ukrainy: politychnyj ta humanitarnyj vymiry (1991–2010)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainin NAN Ukrainy. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA>. [in Ukrainian].

Kryvyts'ka, O. (2015). *Demarkatsijni linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Miller, A. (2012). *Etnokonfessyonal'nyj faktor v razvitii Rossyjskoj imperii (konets 18 – nachalo 20 v.)*. Yu. Krasovickaya, T. & Tishkov, V. (Eds.). *Etnicheskyy i religioznyj faktory v formirovanii i evoliutsyi rossijskoho gosudarstva*, pp. 101-150. Moskva: Novyj hronograf. [in Russian].

Rymarenko, S. (Ed.). (2014). *Politychni tekhnolohii rehuliuвання mizhetnichnoi ta mizhkonfesijnoi vzaiemodii u novitnikh ukrains'kykh realiakh: analitychna dopovid'*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Ukraina shukaie svoiu identychnist'. Retrieved from: Rezhym dostupu: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm>. [in Ukrainian].

Voprosy razvytyia Kryma. (1995). (1). Symferopol'. [in Russian].

Voprosy razvytyia Kryma. (2000). (14). Symferopol' [in Russian].

Yas', O. (2015). *Pivdenna Ukraina iak ob'iekt istoriohrafichnoho osmyslennia j politychnykh manipuliatsij*. In *Vermenych, Ya. Pivdenna Ukraina na tsyvilizatsijnomu pohranychchi*. pp. 111-162. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].